

Csillei Béla

Egy értékvizsgálat tanulságai

Csillei, Béla: Lessons of the Value Assessment

The students going into vocational schools generally present a poor performance in the primary school, they experience much failure, because they have to repeat classes or their study achievements are hardly better than 2 (a pass). According to the results of research works, vocational school students are exclusively those, who have been forced into this area by the harsh social determining factors. Their value-orientation/value-selection are greatly influenced by their starting point (family environment). Most of the children admitted to vocational schools come with significant social and educational disadvantage. Most of the gypsy pupils suffer from such a failure at the very beginning of their school studies that they drop out. The failures are expressed in their deficiency in studies but the sensitivity, the lack of ability to tolerate failures are also important in case of the gypsy children. Still, the further education is the channel of social mobility.

Major questions of the assessment: can the underprivileged situation of these young roma people be eliminated using this unique value training programme applying its various teaching mean; will the secondary citizen feeling be reduced or eliminated through collective work and learning the instruments and methods to be used for promoting personal advancement; will the value-programme solve the existing conflicts between the young ones, who treat the school as a strange institute and the teachers, who consider the young ones who disapprove of the existence of school if they mutually accept the status of being different; will the special value training programme provide enough knowledge to give chance for the participants to be competitive on their life. The answer of the four-years assessment is that these young roma ones can be changed.

Keywords: roma identity – double identity, prejudice, poverty and deprivation, values, integrated education

ÖSSZEFOGLALÓ

Az általános iskolában folyamatosan utolsó helyen álló, kudarcélményekkel gazdagon rendelkező, elégséggessel átbukdácsolóak keresik a szakképző intézeteket. A kutatások azt igazolják, szakmunkástanuló az lesz, akit a kemény társadalmi determinánsok erre a területre sodornak. Értékorientációjukat, értékválasztásukat jelentős mértékben befolyásolja ez az indulás-indíttatás. A szakképző iskolákba felvett gyerekek túlnyomó többsége jelentős szociális, művelődési-műveltségi hátránnyal érkezik. A cigány gyerekek jó része már az iskolai tanulmányaik elején annyi kudarcot szenved, hogy kimarad, lemorzsolódik. A kudarcok a tanul-

mányi elégtelenségben fejeződnek ki, de nagy szerepet játszik a cigány gyerekek érzékenysége, sérülékenysége, alacsony fokú kudarcűrő képessége. Ugyanakkor a társadalom mobilizációs csatornája napjainkban is változatlanul a továbbtanulás.

A vizsgálat fő kérdései: a jelentős társadalmi hátránnyal, általános és szakirányú műveltség komoly hiányával, ingerszegény környezetből érkező, helyenként deviánsnak tűnő módon viselkedő roma fiatalok lemaradása behozható e speciális értékadó képzés oktató - nevelő eszközrendszerével; az esélylehetőség, a továbbjutás módszereinek és eszközeinek megismertetése, a közösségi munka oldja-, illetve

csökkentheti-e a meglévő kisebbségi érzést; a másság megismertetésére szolgáló érték-program oldja-e a meglévő ellentéteket az iskolát idegen intézménynek tartó, a fiatalokat pedig iskolaellenesnek vélő pedagógusok között; a kutatások igazolják-e a feltételezést, mely szerint a speciális érték-képzési program elegendő esélyt biztosít a helytálláshoz. A vizsgálat mintegy négy éven át zajlott. Eredményei szerint ezek a roma fiatalok megváltoztathatók.

Kulcsszavak: roma identitás-kettős identitás, előítéletek, szegénység és megfosztottság, értékek, integrált oktatás

BEVEZETÉS

Tanári pályám során naponta kerültem szembe a hátrányos helyzetű cigány és nem cigány fiatalok problémáival, az iskolai kudarcaik negatív hatásaival. Pedagógusként segíteni próbáltam életeriélyeik növelésében, miközben tudományos módszerekkel vizsgáltam ezen segítség hatását.

Alkalmazott módszerek a kutatás során:

- A Schwartz-féle értékvizsgálat szempontjait felhasználva minden tanév elején és végén valamennyi tanulóval kitöltött kérdőívek módszerével eldönteni, mely értékek kapják a legtöbb támogatást és melyek a legnagyobb elutasítást;
- A toleranciát, a beilleszkedést, az előítéletek leküzdését és az értékek változását kimutató attitűd-vizsgálati kérdőív kitöltetése az intézményben több éve tanuló, érettségi előtt álló fiatalokkal.
- A kérdőívek számítógépes értékelésével a hipotézis megerősítése

A vizsgálat tulajdonképpen Schwartz (1992) egy elvégzett, és rendkívül nagy volumenű kultúrközi értékutatása alapján készült. A vizsgálatom tulajdonképpen az volt, hogy megállapítsam Schwartz által használtkérdőív egy általunk elkészített, kissé átalakított, magyar változata mennyire bizonyul használhatónak egy az általa vizsgálttól eltérő jellegű, többségükben cigány származású, tanulók csoportja-

inál. Ebben az esetben ez azt jelentette, hogy az értékek fogalmak, vagy meggyőződések, melyek kívánatos végállapotokra vagy viselkedésekre vonatkoznak, túlmutatnak az egyes adott helyzeten, irányítják a viselkedések és események közötti választást, vagy értékelést, és relatív fontosságuk szerint sorrendet alkotnak. A kérdőíveket a szolnoki Roma Esély Szakiskola akkori tanulói, majd a névváltozást követően a HTA Szakiskola valamennyi tanulója, minden tanévben kitöltötték. A kérdőíveken szereplő értékeket 1-től 5-ig értékelték (5- nagyon fontos, 1- ellenszenves). Az évekre visszamenőleg kiértékelt kérdőívekből egyértelműen kiderül, mely értékek kapták a legtöbb pozitív és negatív szavazatot. A kutatás során megvalósított vizsgálat valójában nem különféle érték megközelítéseket tárgyal, hanem a kérdőíves vizsgálat során értékesztet alkalmaz. A vizsgálat egyértelműen igazolja, hogy a választott értékek nem szűkíthetők le csupán külsőleg determinált okokra, hanem a tanulók életútjával összefüggő hatások következményének tekinthető.

A kutatás igazolta, hogy napjainkban a lényegesen differenciálttá vált érdek és elvont értékfogalmak - mint például a szabadság, függetlenség -, lefordítása konkrét élethelyzetekre, az aktuális ítéletekre, döntésekre és tettekre szinte lehetetlen. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a cigány származású tanulók esetében az elvont értékfogalmak különös életszervező elvekként és szimbólumként jelennek meg. Az értéktudatot alkotó ismereteik viszont folyamatos változásokon mennek keresztül. A kutatás eredményei jelzik, a vizsgálat lefolytatható újabb, nagyobb minta bevonásával, szélesebb körben is.

A VIZSGÁLAT

Az ezredfordulót követő években elvégzett és a doktori dolgozatomban bemutatott vizsgálat valójában nem különféle érték megközelítéseket tárgyal, hanem a kérdőíves vizsgálat során olyan értékesztet alkalmaz, mely egyaránt figyelembe veszi a Rokeach – teszt alapvető értékekre és értékválasztásokra vonatkozó megállá-

pításait és az Ingleart – féle teszt instrukcióit. Ugyanakkor nyilvánvalóan látható, hogy abban a fogalmi keretben, mely a kutatás háttérét adta, az értéket, mint fogalmat úgy határoztam meg, mint amelyik hatékonyan irányítja a tanuló magatartását.

Mert éppen Jürgen Habermas hívja fel a figyelmet arra, hogy a „társadalmiasult individuumok csak a csoporttal való azonosulás segítségével tartják fenn életüket, melyet újra meg kell semmisíteni, és újjá kell alakítani. Az életben a lét anyagi feltételei a legbensőbb kapcsolatban állnak a legszublímáltabb feltételekkel, az organikus egyensúly, pedig az elválasztásnak és az egyesítésnek azzal az áttört balanszával, melyben a másokkal való kommunikáció útján minden egyes én identitása létrejön”.

Vagyis azt, hogy a tanuló mit és hogyan cselekszik, vagy épp milyen normák, szokások és szabályok alapján ítélkezik. A vizsgálat egyértelműen igazolja, hogy a választott értékek nem szűkíthetők le csupán külsőleg determinált okokra, hanem a tanuló életútjával összefüggő hatások következményének tekinthető. Így korántsem véletlen, hogy a megjelölendő értékrangsorban szignifikánsan kiemelkedik az öröm, a szabadság, a világbéke, az őszinteség és a tradicionalizmus kategóriája.

Azt is mondhatnánk, hogy ezek az értékek közvetlenül is befolyásolják a tanuló tevékenységének szerkezetét, oly módon is, hogy erőteljes hatást gyakorolnak a választásukra. Noha az öröm esetében vitális kategóriáról van szó, de miután közvetlenül követi a szabadság, ez az értékrangsor arról árulkodik, hogy nem egyszerűen impulzusokról van szó, melyek megmagyarázhatatlanul törnek felszínre, hanem a tanuló konzekvens gondolkodásának eredménye. Így feltételezhető, hogy az értékek által irányított cselekvést olyan gondolkodás előzi meg, mely bizonyos fajta mérlegelésen alapul. A választott, illetve elutasított értékek dualizmusából következik, hogy egy bizonyos kontextusban

mindenképp a preferált értékek irányítják a tanuló magatartását. Akár az őszinteségre, akár a hűségre utalunk, olyan cselekvési vezérfonal mozzanataiként is felfoghatók, melyek kijelölik a tanuló önmegvalósítási lehetőségeit és ilyen módon a vállalt tradicionalizmussal együtt kijelölik identitásuk kereteit.

Látszólag persze úgy tűnhetett volna, hogy nagyfokú kontinuitás létezik a tanuló magatartását meghatározó szabályok és hagyományok, illetve a választott értékrangsor között. A valószínűségben ez egyáltalán nincs így. Ez pedig abból következik, hogy szinte pontról pontra hasonló a cigányokra és nem cigányokra vonatkozó tulajdonságok listája. Bár közvetlenül nem kérdeztem meg a tanulókat ítélkezéseik okáról, éppen a korábban elemzett indokok alapján nagy valószínűséggel állíthatom, hogy a tanuló nem hazudnak, és nem festenek hamis képet döntések háttéréről. Egyértelmű, hogy az autonóm emberi érzékek még inkább karakterisztikus jellegűek. De ugyanakkor azt sem tagadhatjuk - a vizsgálat értékmentszete is arról tanúskodik -, hogy a tanuló értékrendszere olyan működésben lévő rendszerként fogható fel, amelyen belül az egyes értéktényezők nemcsak állandó kölcsönhatásban állnak, hanem funkciójukat is állandóan váltják. Ha például a hűséget vesszük vizsgálat alá, lehet célérték (valaki kítúzi maga elé azt a célt, hogy minduntalan hűséges maradjon), de lehet eszközérték is, azaz valamilyen cél elérését segítő eszközérték. A hűség mellett viszont az értékválasztás imperatív jellegét jelzi, hogy már a tanulásban is fontos szerepet jelent a többször említett koegzisztencia. Megint csak szignifikánsan kiemelkedik az az ítélet, mely „szerint a cigánygyerekek mindegyikének joga van arra, hogy a nem cigányokkal közösen tanuljon”.

Ebben többek között a befogadó társadalommal való azonosulás stratégiája látható. Mert az az igény is kifejeződik, hogy a cigányok a társadalmon kívülség állapotából bekerüljenek

a társadalomba. Ennek egyik lehetséges útja mindenképp a szegregáció nélküli tanulás, melyet többek között a vizsgált intézmény is biztosít. Mint ahogy az is tény, hogy a társadalmi együttélésben nélkülözhetetlen csoporttudatra inkább jellemzőek a pozitív, mint a negatív vonások. Büszkék akarnak lenni cigányságukra, miközben érzékelik roppant hátrányait is. Ezeknek az igazi emberi lehetőségeknek a távlatában fogalmazódik meg az ítélet, hogy sok cigány azért nem dolgozik, mert nem kap munkát. „

Itt is és másutt is indokoltan merülhet fel a kérdés, vajon indokolt – e az elemzésbe bevonnai a 80 százalék körüli véleményelemeket. Ám nyilvánvaló, hogy az értékdimenziót alkotó preferenciáknak egy külön csoportban való megjelenése legalábbis jelzés értékű és logikailag elég jól értelmezhető. Benne egy olyan – a tapasztalati adatok szerint talán nem is ritkán – a gondolkozásmódra ismerünk, amely abból indul ki, hogy a munkavállalás semmiképp sem kisebbségpecifikus. A vélemények szerveződése különböző dimenzióinak sorában a cigánnyal kapcsolatban megnyilvánuló megállapítások szóródása igen nagy. Mert miközben a megkérdeztek több mint fele úgy nyilatkozik, hogy a „cigányok azért nem dolgoznak, mert nem kapnak munkát”, aközben egyetlen cigány megkérdezett sem ért egyet azzal, hogy például a „cigányok egészen más dolgokat tartanak értékeknek, mint a nem cigányok”

A vizsgálat ugyan nem tért ki rá, de a köznap tapasztalatok rendre megerősítik, hogy a mindennapi életvezetés hangsúlyos mezejében felértékelődnek a tanulók személyes individuális lehetőségei. Vagyis hogy mennyire tudják a tanulók megvalósítani egyéni céljaikat, illetve – más oldalról – kell-e, szükséges-e ilyen dolgok megvalósítására törekedniük. Nyilvánvalóan a vélemények korántsem annyira megoszlóak, mint ahogyan első pillantásra feltételezhetnénk. Ezért is lenne fontos a vizsgálat egy másik szakaszában figyelmet fordítani még nem túl-

zontan elemzett individualizmus dimenziójára. Noha kétségtelenül olyan értékek utalnak erre, mint az intelligencia, összetartás stb., de igazából az értékpreferenciáról keveset tudunk meg. Csak hipotetikusán fogalmazható meg, melyet a későbbi vizsgálatnak kell igazolnia, hogy a cigány tanulók személyes élet- és értékékljai számottevően változtak. Így például kezd kialakulni egy – a tradicionálistól független – önálló cél és értékrend. Olyan, mely az egyéni boldogság, önmegvalósítás értékeit a hagyományos családi jellemzőktől függetlenül – tehát akár azokkal szemben – képzei megvalósítani.

A VIZSGÁLT ÉRTÉKEK DIMENZIÓI

Egészében és részleteiben is igaz, hogy a kérdőívben szereplő állítások, illetve fontosnak/nem fontosnak minősítendő értékek – tartalmuknál fogva – alkalmasnak látszottak annak vizsgálatára, hogy melyek azok, amelyeknek az elfogadása/elutasítása szisztematikusan együtt jár, s melyek azok, amelyek iránt ugyanakkor kisebb a fogékonyság. Meg kell jegyezni, hogy a vélemények ilyen összefüggésben végzett elemzése csak bizonyos fajta korlátok között lehet érvényes. A kérdőív terjedelme, a lehetséges kérdések száma véges. Mégis számítottunk arra, hogy a tanulók „axiológiai” (értékelméleti) néhány strukturális sajátosság – legalábbis tendenciaszerűen – e korlátok mellett is tetten érhetjük.

IDENTITÁS – ELŐÍTÉLETEK

– A CIGÁNYOK ÉS NEM CIGÁNYOK VISZONYA

Különösebben bizonyítani sem kell, hogy az etnikai identitás mindenekelőtt az adott csoporthoz való tartozásként jelenik meg. Ez persze önmagában csupán formális meghatározásnak tekinthető, a dönt itt a következő: annak a gondolatnak, hogy az identitás kapcsán egy csoportjelenséget akarunk megismerni, logika-

ilag csak azzal a feltétellel lehet értelme, hogy a csoportjellemzők végtelen számú körének csak egy véges része jelentős. Mert éppen Max Weber utal rá, „még ha az elképzelhető legteljesebb mértékben ismernénk is a történet összes törvényeit, tanácstalanul állnánk e kérdés előtt: hogyan lehetséges egyáltalán valamely individuális tény oksági magyarázata? – hiszen már a valóság legkisebb metszetének pusztán leírása sem képzelhető el sohasem teljesnek. Hiszen azoknak az okoknak a száma és fajtája, amelyek valamely individuális eseményt meghatároznak, minden esetben végtelen, és magukban a dolgokban nincs semmiféle olyan jegy, melyhez igazodva ki lehetne választani belőlük valamilyen egyedül tekintetbe jövő részt”.

S az is feltételezhető, hogy ez a jellegzetes szubjektív élményként definiálható. Ebből kiindulva így valóban fontos kérdésnek tűnhet, hogy a tanulók számára mennyire fontos a cigányok és nem cigányok viszonya. Ha 4-es és 5-ös válaszokat összefonjuk, szignifikáns válaszként az állapítható meg, hogy a megkérdezettek 100 százaléka tartja fontosnak. De mint ennél a kérdésnél, hasonlóan a többinél is igazolódott az az alapfelvetés, hogy a véleményt nyilvánító tanulók olyan racionális cselekvőknek tekinthetők, akik álláspontjuk kialakításakor figyelembe veszik saját és cigányság élethelyzetének összefüggő érdekeiket. Ugyanakkor feltételeztük azt is, hogy a cigányok felemelkedésére vonatkozó preferenciák kialakításában erkölcsi megfontolások is szerepet játszanak.

Nyilvánvalóan ezek az értéktételek egyrészt a cigány származású tanulók strukturális jellemzőkkel megragadható szocializációs folyamatának eredményei, másrészt a szocioökonomiai sajátosságoktól némileg független egyéni tényezők következményei. Az értékelemzések függvényében nem is annyira meglepő, hogy a megkérdezettek 90 százaléka szerint „a cigányok közül, aki akar, az ki tud emelkedni”. De ez a válasz additív módon összefügg azzal az

ítélettel is, mely szerint „egy cigány sikeressége az egész roma közösség számára előnyökkel jár”. Ebből a szempontból már maga ez az ítélet is az egyéni következményeket meghatározó, valamint az azok értékelését befolyásoló változóként értékelhető. A kérdőíves felmérés ezen túlmenően lehetőséget nyújtott annak vizsgálatára, hogy a kiemelkedést gátló tényezőket a tanulók több mint kétharmada látja a rossz családi háttérben és az előítéletekben. Van azonban az attitűdöknek ezektől független, egyéni dimenziójuk is, melyek közvetlenül nem mérhetők motivációs tényezők.

Ezért a kérdőívben olyan kérdéseket is feltettem, amelyek esetében feltételezhető, hogy a válaszadásra hatással van a szóban forgó, közvetlenül nem mérhető tényező. Az úgynevezett pro változókra – mint függő változókra – szembevetően az jellemző, hogy a cigány származású tanulók több mint kilencven százaléka sem azzal az ítélettel nem ért egyet, hogy csupán az képes a kiemelkedésre, aki megtagadja „cigány származását, vagy éppenséggel azzal sem, hogy „a felemelkedés csak boldogtalanságot okozhat”. Mindez azt a következtetést is alátámasztja, hogy a vélemények kognitív kötöttsége és identifikációs foka koránt sem független egymástól. Mert az elsőként identifikált véleményhez („a cigányok közül, aki akar, az ki tud emelkedni”) számos más vélemény kapcsolódik, többek között az állandósult ítéletként, hogy az előítéletek miatt a cigányok kiemelkedése lehetetlen. Vagyis azzal a jelenséggel találkozhatunk, hogy alig vannak olyan akaratlanul átvett, kevésbé identifikált nézetek, melyek mozaikszerűen épülnének be a tanuló kognitív struktúráiba.

Annál is inkább igaz mindez, mert ha valahányszor empirikusan és történetileg vizsgálunk valamilyen értékelési álláspontot és tisztázni igyekszünk egyéni és társadalmi feltételezett-ségét, mindenesetben csak egy eredményre jutunk. A kevésbé identifikált nézetek éppen

annyiban jelentenek mozaikszerűséget, hogy a minden létkörülmények között élő személyek vagy tanulók nem ismerik fel az egymással szemben álló értékeknek részint pszichológiai meghatározottságát.

S itt arra is utalnunk kell, hogy a megkérdezett tanulók véleményei nem tisztán kognitív természetűek, hanem szoros szálakkal kapcsolódnak a tanulók emocionális – morális viszonyaikhoz. Tehát nem csak arról van szó, hogy genezisüket tekintve a korai gyermekkortól kezdve különböző csoportokban alakulnak ki, hanem arról is, hogy funkcionális értelemben az emberi kapcsolatok állandó kötőanyagát jelentik. Hasonlóan a tapasztalatokhoz, amelyeknek tisztán megtalálhatók a véleményformáló szerepük.

Ugyanakkor a mostani vizsgálat is igazolta, hogy a cigány származású tanulókról kapott ismeretek nem függetlenek a korábban kialakított – akár a cigánysággal kapcsolatos – szemléletüktől. Hogy miként vélekednek például arról, ha a szomszédja arab vagy cigány lenne, és mi válik vonzó vagy kevésbé vonzó tulajdonsággá, az messzemenően függ a már elsajátított tudat struktúrájától. Mert általában is igaz az a megállapítás, hogy nem először látjuk, és csak azután határozzuk meg a dolgokat, hanem először végezzük el a meghatározást, és csak azután látunk. A külvilág zsidó kavarásából azt szedjük ki, amit kultúránk mást meghatározott számunkra, és azt, amit észlelünk, a kultúránk által számunkra sztereotipizált alakban vagyunk hajlamosak felfogni. A vizsgálat egyértelműen igazolja, hogy nem minden kognitív képződés sztereotip jellegű. Vagyis azt a tényt, hogy a tanulóknak olyan véleményei is vannak, melyek a tapasztalatok híján is „támogató” intenzitású. Jól lehet az is igaz, hogy a rugalmas, módosulásra kész vélemény és az előítéletek között sok fajta átmeneti forma létezik, és az egyes formák ellenálló képessége az inkongruens tapasztalatokkal szemben eltérő, ám napnál világosabb,

hogy az előítéleteknek ellentmondó tapasztalatok épp a cigánysággal szemben érvényesülnek. Szignifikánsan kiemelkedik az a válaszolói arány, hogy a megkérdezettek 80 százaléka támogatná az együtt-tanulást.

Ugyancsak kongruensnek tűnik az a vélemény is, hogy a válaszadók közel kétharmada semmiféle ellenérzést nem támasztana, ha a „szomszédja kisebbségi lenne”, vagy ha „családtagja vagy rokona kisebbséggel kötne házasságot”.

A tapasztalatok hatékonysága természetesen szinkronitásuk mértékétől is függ. Mert épp a cigány származásúakkal kapcsolatban fogalmazható meg az az ítélet, hogy egységes tapasztalati háttér esetén még az ellentétes irányú kommunikációs stimulusoknak is csekély esélyük van a vélemények megváltoztatására. Más lenne a helyzet, ha a tapasztalatok valóban ellentétesek lennének, vagy a vizsgált cigány származású tanulók a tömegkommunikációs eszközök által terjesztett nézetekkel kongruens tapasztalati bázissal rendelkeznek. Még ha igaz is az, hogy a kommunikációs eszközök hatására ellenkező esetekben a tudat háttérébe szorított előítéletes anyaga olykor mobilizálódhat, s meghatározott feltételek esetén ugrópontot jelenthet a vélemények sztereotipizálása irányába, a vizsgált iskola esetében távolról sincs így. A vélemények legmarkánsabbban a Magyarországon élő különféle társadalmi csoportok megítélésében térnek el. A rokonszenv, illetve ellenszenv indexe összehasonlítva a legnagyobb távolság a cigányok és a kábítószerek, alkoholisták között húzódik. A rangsor helyet illetően a legnagyobb eltérés a bőrfejek, illetve a cigányok között tapasztalható.

Épp így a mostani vizsgálat azt is igazolja, hogy a tanulók közötti személyes kommunikációnak mennyire fontos szerepe van a vélemények strukturálódásában, illetve mobilizálódásában. Rendre bizonyítani lehetne, hogy a más fajta cigányság hitet sugalló tömegkommunikáció

ciós eszközöknek a személyes befolyáshoz képest csak jelentéktelen a szerepük. Sok bizonyítékot találhatunk arra, hogy a cigány származású tanulók ítéleteiben azoknak a szereplőknek a belátásai, véleményei döntők, akikkel a mindennapi élet során találkoznak. A cigány és nem cigány tanulók együttműködésének köszönhető az is, hogy a személyes befolyáshoz mértéke a személyes kommunikáció folyamatainak összességétől függ. Mert az sem közömbös, hogy milyen gyakoriak az azonos irányú befolyáshoz törekvések, illetve milyen hosszú időn keresztül érvényesülnek. A személyes kapcsolatok szükségére csak fokozza ezt a hatást. Míg korábban, az iskolabajlás előtt, a családi környezetre korlátozódó interakciók a hatások olyan egyirányúságát alakították ki, amely semmi mással nem volt helyettesíthető. Az iskolai szocializációval együtt pedig a komplex hatások érvényesülnek. Miközben persze a szocializációs folyamat médiafogyasztási periódusa egyre inkább kitágul, az is észre vehető, hogy a cigány származású tanulók életvilágában mind fontosabb szerepet játszanak a „face to face” körülmények.

Mindez megint visszavezethet bennünket az identitás és önismeret problémájához. Hiszen ahogyan például Graig Calhoun egyik tanulmányában írja „mind az önazonosság, mind pedig az elismerés kihívásokkal és nehézségekkel szembesíti az embert. Az önismeret – mely mindig konstrukció, bár mennyire úgy érezzük is, hogy felfedezés – sohasem különíthető teljesen attól az igénytől, hogy mások meghatározott módon ismerjenek bennünket. E két dimenzió azonban eltérő problémákat hív elő. Az identitás megalkotása vagy eltérése például akadályokba ütközhet, de ettől még mások nehézségek nélkül felismerhetik.” Mindez az önértékelésben érezhető.

Máskülönben nehezen lenne magyarázható az ítélet, mely a cigánygyerekek iskolai sikereinek megállapításában rajzoldódik ki. A

bizonyítási vágy mellett a szorgalom és a tehetség emelkedik ki. Ugyanakkor arról sem feledkezhetünk el, hogy szinte homológ módon hármas minősítést kapnak a szellemi képességek a tanári rosszindulat a visszahúzódas és a gátlásosság. Figyelemre méltó a siker és a kudarc értelmezése szempontjából a már említett szocializáció többszintű struktúrája. Míg ugyan is a társadalmi hatások az intézményen és ennek résztvevőin keresztül érvényesülnek, addig maga a perszonalizáció mindenképp egyéntől függ. Azt is mondhatnánk, hogy a vizsgált tanulók esetében a jelenbeli állapotnak és az életcél közötti feszültségnek egy olyan optimális szintje érzékelhető, amelyen a tanulók számára kifejezetten ösztönző erővel bír. Másfelől viszont kétségteljes az is igaz, hogy a tanulók véleményeinek vagy éppenséggel partikuláris nézetrendszereinek réteg specifikus alakulása kettős közvetítéssel történik. Az intézmény és szocializáció kialakult rendszere mindenképp az érintkezési viszonyok szabályozásán keresztül biztosítja, hogy a mikrocsoportokban azonos vagy hasonló rétegek tagjai kerüljenek be. Ám megfigyelhető, hogy a viszonylag homogén összetételű társadalmi mikrocsoportok az inkluzív normákra és szerepelvárásokra alapozva biztosítják a vélemények csoporton belüli homogenitását.

A kérdőívben olyan állításokkal kapcsolatban is kértem a válaszadók ítéleteit, melyek mindegyike a romákkal kapcsolatos sztereotípiákkal függnek össze. De olyan súlyosan hátrányos feltételezést is megfogalmaztam, melyből valamiképp lehet következtetni a cigányellenességre. Míg az egyik állítás azt fogalmazta meg, hogy a cigányok gondjai megoldódnának, ha végre elkezdenének dolgozni, a másik pedig azt, hogy a bűnözési hajlam a vérükben van. Az előzetes elképzeléseket az empirikus adatok megerősítették. Mert míg az első ítélet kapcsán a megkérdezettek csupán tíz százaléka ért egyet, addig a 10 fokú skálán szereplő bűnözés-

sel a válaszadók 7 százaléka tartja mindenkire jellemzőnek. Alapos okunk van annak feltételezésére, hogy éppen a koegzisztencia sajátos formáját jelentő iskola hatása érhető tetten ebben. Feltételezhető az is, hogy „a romák akkor tudnának beilleszkedni a többségi világba, ha dolgoznának, ha tehetségesek lennének”, akkor ebben egyaránt fellelhető egy őszinte, toleráns nézőpont, amely szerint a külső társadalmi segítség és egyéni erőfeszítés ugyancsak szükséges ahhoz, hogy a cigányok integráns részét képezzék a társadalomnak.

Az egész kutatás megerősítette, hogy bár nem volt cél a roma szegénység kapcsolatos sztereotípiák vizsgálata, az mindennél egyértelműbb, hogy a roma szegénység csökkenésének fontos eszköze az iskolázási feltételek javítása és az új munkahelyek teremtése. „Úgy is fogalmazhatunk, hogy a romák szegénysége mintegy fele részben alacsony iskolai végzettségükkel és kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzetükkel magyarázható, azonban a fennmaradó, a modell által nem magyarázott, igen tekintélyes rész számottevő, ha nem a legnagyobb mértékben etnikai diszkriminációnak tulajdonítható.”

Az esetleges szomszédságba kerüléssel szemben hasonló ellenérzés az egymással is gyakran konfliktusba keveredő arabokkal és a cigányokkal szemben mutatkozott meg. A válaszadóknak legfeljebb kisebb része akar cigánynak minősített személyek szomszédságában lakni, de olyan agresszív személyek közelségétől is óvakodnának, akik – egyébként – a cigányokat is gyűlölik. Miután kisebb számítások alapján egyetlen főkompenensbe is lehet tömöríteni a válaszokat, ebből arra a következtetésre juthatunk, hogy a másság értékelése egyetlen dimenziót alkothat. Ha viszont a másság különböző formáival kapcsolatos érzületek kifejezésére 5 fokú skálát kínálunk, akkor a szomszédként elfogadott egyének – akik közletről érintő problémát jelentenek, és ahol nem marad tere az érdektől némileg elvonatkoztatott értékvalasz-

tásoknak, az elvárásoknak való megfelelés óhajának – tagolt attitűdmintázatokat lelhetünk fel. Egészében úgy tűnik, hogy a kisebbségi csoportok nagy részével szemben mindenképp erősödött az ellenszenv. Bár a változások mértéke nem nevezhető drámáinak – akár a korábban készült adatfelvétel alapján sem -, azt mindenképp figyelembe kell venni, hogy minősítésre felkínált kisebbségi csoportok némelyikével szemben erős ellenszenv nyilvánul meg. Míg a szomszédság lehetőséget firtató kérdésre adott válaszok mögött a másság egyetlen dimenziója húzódtott meg, addig a mérlegelésnek jóval inkább teret engedő és situációtól független attitűdkérdés már lehetőséget adott a másság dimenzióinak elkülönítésére.

Különbözőbb faktorelemzés nélkül is egyértelmű, hogy míg az első csoportban a problémás etnikai kisebbséget találjuk, a második csoportban a történeti narratíva mentén megkülönböztetett kisebbséget, s végül a harmadik csoportban a közvélemény szempontjából deviánsnak minősülő alakzatok helyezkednek el. De mint már szó volt róla, szignifikánsan kimagaslik a deviáns csoportok elutasítása és ez azért sem tekinthető véletlenszerűnek, mert a közvélekedéssel kongruens ítéletről van szó. Mindez azt jelzi, hogy a cigány származású és nem cigány származású tanulók romaképe minden szempontból differenciálódik. A lefolytatott vizsgálat eredményeiben nyoma sincs az etnikai diszkriminációnak, s a legkevésbé az újabban hangzott rasszizmusnak.

S itt arról a tényről sem szabad elfeledkeznünk, hogy mindaddig nem tudjuk megmagyarázni a normák érvényességi igényét, amíg – mint a vizsgálatból kiderült – a megkérdészetek nem folymodnak racionálisan motivált egyetértéshez, vagy legalábbis ahhoz a meggyőződéshez, hogy egy javasolt norma elfogadásával kapcsolatos konszenzus indokok alapján érthető el. Így mindenképp alkalmas modell az érintettek kommunikációs közösségére hivatkozni,

akik egy gyakorlati diskurzus révén élik át a normák helye4sségét. Megint csak érvényes az, hogy a cigány fiatalok értékorientációjában a konkrét életvezetési szokások olyan szocializációs mintákból fakadnak, melyek már valami képpen rögzülnek.

ETNICITÁS ÉS AKKULTURÁCIÓ

Már az értékvizsgálat kapcsán is felmerülhet, hogy a cigány származású tanulók miként válnak részeseivé az integráció folyamatának. Mindenekelőtt Milton Gordon feltételezéséből kiindulva, érdemes bevezetni az akkulturáció fogalmát, mely a többségi társadalomhoz tartozók nyelvének, kulturális kódjai alapvető elemeinek az elsajátítását jelenti. A vizsgálat egyértelműen bizonyítja, hogy a cigány tanulók társadalmi integrációja olyan szocializációs mechanizmusokba megy végbe, mely a koegzisztencia számos formájába tetten érhető. S ebben az összefüggésben a szociabilitás szempontja jöhet számításba.

Nem jelszószerűen fogalmazódik az az igény, hogy mivel nem mindenki rendelkezik összemérhető készségekkel, aki a munkaerőpiacra vagy bármilyen más versenyterületre belép, az integráció célja az egyenlőtlenségek (művelődési és szociális) mérséklése. S miután a roma és /vagy szegény családokban született gyermekek szüleiktől objektív okok miatt nem éri el a szükséges készségeket, az iskolában kell ezekre megtanítani őket. Mindez akkor érhető el, ha külön segítő programokat szervezünk számukra az iskolában, s magának az integrált nevelésnek a programja nemcsak a hátrányok enyhítésére, hanem sokkal inkább fokozatos megszüntetésére irányul. Így például a hozzáértés (személyiségbeli kompetenciát) úgy kell felfognunk, hogy bár meghatározása tevékenységként változik, de a legtöbb esetben inkább a személyiségjegyekkel és nem technikai készségekkel függ össze.

S itt azonnal felmerül az egyenlő esélyek megteremtésére tett erőfeszítések problémája. Ez nyilvánvalóan más, mint az egyenlő esély hagyományos problémája, amely szerint mindenkivel egyformán kell bánni. Ám mindenképp szubsztanciális különbség van az egyenlő esély (ti. mindenkivel egyformán bánnak) és az esélykiegyenlítés (segítik a rászorulókat) között. Persze, hogy ha mindenkit egyformán kezelnek, az nem ugyanaz, mint ha segítik a leginkább rászorulókat. Csakis az egyenlőség ebben az értelemben csak azt jelentheti, hogy szűnjenek a státus és életmódbeli különbségek. Így az oktatási esélyegyenlőség eszméjének újrafogalmazása a társadalmi kontextussal való kapcsolat érdekében van szükség.

Az integrált oktatásért kezdeményezés ugyanakkor olyan emancipációs pedagógiai kísérletként is felfogható, hogy az oktatás során olyan szocializációs ismertesse meg a tanulókat, amely alkalmat teremt számukra ahhoz, hogy a társadalom kultúrájának szélesebb spektrumával találkozhassanak, és ezáltal lehetőséget kapjanak arra, hogy tudatosabban választhassanak a társadalom kiválta alternatívák közül. Ez annál is inkább sürgető feladat, mert napjainkban egyre nagyobb a kulturális pluralitás és a tanulók egyre kevésbé hajlandók valamely hagyományos szocializációs és kulturális mintához kötődni.

JEGYZET AZ ÖSSZEGZÉSHEZ

Napnál világosabbá vált, hogy a cigány származású tanulók számára fokozatosan érvényüket veszti a készen kapott tradicionális viselkedésminták. A többségi társadalmi szerepeknek való megfelelés többnyire azt eredményezi, hogy identitásuk új meghatározó elemekkel bővül, mely csupán a civilizatórikus nyomásnak köszönhető, hanem a fokozatosan formálódó értékszéméletnek is. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy egyre kevésbé értékelhetők az etnikai cso-

portra jellemző antropológiai identitáselemek, de sokkal fontosabb szerepet töltenek be a pozicionális identitáselemek. Ám hiába vannak az etnikai csoporthoz való tartozásnak látható rasszjegyei, ennek ellenére mégsem jellemző az azzal való szakítás. Bár a tanulók egyre kevésbé kötődnek szubjektíve az etnikai csoporthoz, miután csoporttagságukat nem tudják, és

nem akarják megszüntetni, a disszonáns érzések ellenére még a leplezett ambivalencia sem jellemző rájuk. Amennyiben tehát az oktatási rendszer, maga az iskola, a pedagógusok komolyabb figyelmet fordítanak erre a megállapításra, az iskolai kudarcelkerülésük, sikerességük és a valós esélyteremtés realitás lesz.

Felhasznált irodalom

- [1.] J. HABERMAS: Egy pozitívista módra kettéosztott racionalizmus ellen. In: Tény, érték, ideológia. Bp. 1976. Gondolat k., 454.o.
- [2.] MAX WEBER: Állam, politika, tudomány, Bp. 1970. KJK, 37. o.
- [3.] Graig Calhoun: Társadalomelmélet és identitásproblémák. Im: Politikai antropológia. Bp. 1977. Osiris K., 100. o.
- [4.] LADÁNYI JÁNOS-SZELÉNYI IVÁN: Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. Szociológiai Szemle, 2002.4.sz.83.o.
- [5.] ALLPORT, G. W. (1975): Az előítélet. Gondolat, Budapest.
- [6.] BÁBOSIK ISTVÁN (1999): Értékközvetítés a nevelésben. Közoktatási Menedzser II. Okker, Budapest.
- [7.] BOURDIEU, P. (1978): A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése. Gondolat, Budapest.
- [8.] FORRAY R. KATALIN - HEGEDŰS T. ANDRÁS (1998): Cigány gyermekek szocializációja. Aula Budapest.
- [9.] HANKISS ELEMÉR (1976): Értékszociológiai kísérlet. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest.
- [10.] RUDAS JÁNOS (2001): Delphi örökösei. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest.
- [11.] SCHWARTZ, S.H. (1992): Universals in the Content and Structure of Values Social Psychology/25. Academic Press, N.Y.